

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 801.81+811.161.2'38

Тетяна БЕЦЕНКО

ТЕКСТОВО-ОБРАЗНА УНІВЕРСАЛІЯ ЯК МОВНИЙ ЗАСІБ ФОЛЬКЛОРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті розглянуто поняття текстово-образної універсалії – конструктивної одиниці думового тексту. Обґрунтовано призначення аналізованих структур – як комунікативно спрямованих одиниць – бути засобами (компонентами) фольклорної комунікації.

***Ключові слова:** текстово-образна універсалія, народний героїчний епос, фольклорна комунікація.*

Постановка проблеми. Народний героїчний епос українців представлений думами – високодовершеними у змістовому, мовнообразному, структурному планах текстами. Специфіка їх у тому, що це твори, які “відображають модус художнього мислення доби Відродження, <...> ідеї державності, мають астрофічну будову, вільний віршовий розмір <...>, <...> паралельне дієслівне римування” [5, с. 44]. Своєрідним був і спосіб виконання дум: такі монументальні твори неможливо було запам’ятати, тому думи виконували “експресивним імпровізованим у межах традиції соло-речитативом (мелодекламацією) під супровід гри на кобзі або бандурі” [5, с. 44].

Отже, імпровізація є суттєвою рисою дум: “Кобзар запам’ятовує текст не слово в слово, а здебільшого смислові віхи, які потім наживляє в процесі виконання. Це не значить, що співак створює текст думи кожного разу заново: він користується готовими фольклорними образами, блоками слів, епічною лексикою, які містяться в його пам’яті. При цьому його творча свобода залишається досить значною: дума ніколи не повторюється буквально” [6, с. 122].

Власне появу дум відносять до часу формування українського народу, що збігається з періодом боротьби проти монголо-татар, турків. Унікальне явище кобзарства було джерелом культурно-просвітницької діяльності, що її виконували у суспільстві народні співці. Саме кобзарі

та лірники виступали ініціаторами у тодішньому суспільстві фольклорної комунікації. Вони виконували роль адресантів спілкування; адресатами були добровільні слухачі у велелюдних місцях.

Аналіз актуальних досліджень. Сучасні дослідники художніх текстів послуговуються поняттям “універсалія”: художні універсалії (стосовно мови билин) (Л. А. Астаф’єва), народнопісенні універсалії, поетичні універсалії (С. Я. Єрмоленко), асоціативні універсалії (паралелізми) (В. А. Чабаненко), комунікативні універсалії в художньому тексті (Н. С. Болотнова, І. М. Тюкова).

У російському мовознавстві Н. С. Болотнова порушила проблему комунікативних універсалій і їх лексичного втілення в художньому тексті [3]. Її ідеї продовжила розвивати І. М. Тюкова.

Так, Н. С. Болотнова дійшла думки, що у лексичному структуруванні поетичних і прозаїчних текстів можна виділити низку загальних закономірностей, зумовлених естетичною природою художніх творів і їхньою комунікативною спрямованістю: “Це і дозволяє порушувати питання про існування лексично репрезентованих *комунікативних універсалій*, що мають асоціативно-смысловий характер” [3, с. 77].

Однак, на наш погляд, комунікативне призначення художніх універсалій на рівні текстової організації доречно розглядати з погляду їх конструктивної функції, що більш суттєво на рівні синтаксичному.

Мета. У зв’язку з цим метою нашого спостереження є з’ясування природи текстово-образної універсалії думового епосу як комунікативної одиниці, точніше – як одиниці, орієнтованої на здійснення акту імпровізованої фольклорної комунікації. Для досягнення мети необхідно розв’язати такі основні завдання: окреслити поняття *текстово-образна універсалія* думового тексту, з’ясувати, у чому полягає специфіка фольклорної комунікації, обґрунтувати комунікативне призначення (комунікативне спрямування) текстово-образної універсалії як конструктивної (структурної) одиниці думового тексту.

Виклад основного матеріалу. Для того, аби імпровізовано відтворювати тексти дум, потрібно було, щоб співець володів відповідним мовним матеріалом. Знання лише словника думи не давало можливості будувати текст у процесі живої фольклорної комунікації; імпровізаційне відтворення само собою вимагало вироблення конструкцій різного ступеня складності, користування якими б дозволяло автоматично (близько до цього) відтворювати епічний текст у певній ритмо-мелодійній тональності. Такі формульні структури – базовий матеріал для епічного імпровізованого творення / відтворення думи – певні лінгвістичні моделі, що нами кваліфіковано як текстово-образні універсалії. Поняття текстово-образної універсалії об’єднує різнорівневі стійкі повторювані мовні одиниці, водночас передбачає їх розмежування, встановлення

ієрархічного підпорядкування, визначення будови, семантики, поетичних функцій у текстовому континуумі. Текстово-образна універсалія становить образно-змістову єдність, реалізовану в лінійно представлених граматичних структурах – повторюваних мікро- і макроодинацях думового тексту.

Означені конструктивні одиниці текстів дум розглядаємо в логіко-граматичному, тематично-подієвому, стилістичному, стилістично-композиційному аспектах, а також з погляду їх структури, походження, кількісного складу.

Уведення терміна текстово-образна універсалія для характеристики мовнообразної структури фольклорного (думового) дискурсу обґрунтовуємо з позицій врахування двох основних аспектів моделювання усномовного тексту: структурно-типологічного та функціонально-комунікативного.

Текстово-образна універсалія має безпосереднє відношення до фольклорної комунікації. Фольклорний комунікативний акт – особливий різновид спілкування, що здійснюється “природним”, “контактним” типом комунікації при допомозі природних засобів (каналів інформації) – слова, міміки, жеста та ін. в умовах живого (безпосереднього) контакту виконавця і слухача. Відповідно для неї характерне призначення (спрямування) інформації визначеній і реальній аудиторії “і сприйняття через первинну знакову систему (усну мову (мовлення)) – в природному синкретизмі слова і позатекстових елементів, які не просто супроводжують текст, а слугують додатковим естетичним фактором організації самого тексту, зумовлюючи його поліелементну (креалізовану) природу” [4, с. 606].

Сьогодні думи в аспекті фольклорної комунікації постають дещо інакшими текстами, аніж у час, коли вони виникли і завдяки діяльності кобзарів активно побутували у національному суспільно-культурному повсякденному середовищі. І для того, щоб об’ємні, монументальні тексти дум існували у пам’яті кобзарів і ті могли їх імпровізовано (інакше не можна було!) відтворити якомога ближче до інваріанта, треба було, аби ці тексти послідовно зберігали цілісність (тематичну єдність): глибинний смисл тексту, змістову та логічну будову; комунікативну єдність: комунікативний та естетичний вплив; структурну єдність; зовнішню (вертикальну) і внутрішню (фонологічні, лексичні та граматичні категорії). Вважаємо, що одиницею, що може забезпечувати структурну, а разом з тим – комунікативну та тематичну єдність тексту, – слугує текстово-образна універсалія.

Текстово-образна універсалія – граматична структура (конструкція) – повторювана мікро- і макроодинаця думового тексту; залежно від текстової функції співвідноситься з формулою, а також з символом, концептом, моделлю, текстовою нормою.

Текстово-образна універсалія будується на основі лексичних домінант, які безпосередньо пов'язані з позамовною діяльністю і максимально концентрують – синтезують образ мислення (фольклорну свідомість): фольклорне слово (як і слово у будь-якій традиційній культурі) – це слово – комплекс або “синкрета” (В. В. Колесов), “яке має здатність об'єднувати реалії довколишнього світу за різними ознаками, відповідно до цього фольклорне слово є означником для цілого (синкретичного за своєю основою) ментального комплексу, куди на рівних правах входять як референтне значення, так і значення, що виникло на основі нереферентних зв'язків” [4, с. 604].

Основне призначення текстово-образної універсалії – виконувати функцію текстотвірної одиниці, задовольняючи акт комунікації у певній фольклорній ситуації.

З позицій комунікативної лінгвістики (за Ф. С. Бацевичем) текстово-образні універсалії кваліфікуємо як актуалізатори фольклорної комунікації (актуалізатори Ф. С. Бацевич визначає як “елементи, які прив'язують зміст мовних виразів до умов спілкування, знань учасників конкретного мовленнєвого акту” [1, с. 155].

Саме за текстово-образними універсаліями здійснюється ідентифікація жанру думи (наприклад, *дівка-бранка*, *Маруся*, *понівна Богуславка* [7, с. 123], *три братіки рідненькі*, *як голубоньки сивенькі* [7, с. 166], *поля самарські* [7, с. 92].

Як мікро-, так і макроодиниці – текстово-образні універсалії – покликані забезпечити різнорівневу цілісність тексту, зорієнтованого на його дискурсивну природу (на живе імпровізоване відтворення, отже, – насамперед на породження ефективного і ефектного естетичного впливу в умовах фольклорного спілкування).

Взагалі фольклорне спілкування, здійснюване у минулому, з погляду використання мовних форм можна схарактеризувати як зовнішнє усне мовлення (залежно від форми втілення мовного коду), монологічне (за способом взаємодії між комунікантами), мовлення безпосередньої комунікації (“обличчям до обличчя”) (з урахуванням специфіки каналів комунікації), естетичне (залежно від функції та змісту повідомлення), стихійне (за способом організації комунікації).

Речитативне виголошення народного героїчного епосу реалізувалося у монологічному мовленні адресантів, для якого характерними були певна тривалість у часі; розгорнутість; підготовленість і керованість мовленнєвими висловленнями; наявність значних за розмірами структурно-композиційних блоків, які складаються із пов'язаних між собою повідомлень і мають відносну смислову завершеність. Крім того, монологічне фольклорне мовлення за формою втілення було внутрішнім, за способом організації – публічним, за сферами вжитку – дружнім,

за жанровою належністю – ораторсько (акторсько)-художнім монологом, за ситуативними особливостями комунікації – безпосередньо-контактним; за генетичними ознаками – імпровізованим, за тематичним критерієм – художнім.

Виходячи з того, що спілкування, в тому числі й фольклорне, – специфічна психокогнітивна діяльність мовців, в основі якої – процеси породження і сприйняття мовлення у конкретному комунікативному контексті, вважаємо, що породження (вербалізація, продукування) є одним із основних процесів мовленнєвої діяльності, який полягає у плануванні та реалізації мовлення у певній знаковій формі. Стосовно породження текстів народного героїчного епосу, окрім усього, звертаємо увагу на зовнішні засоби породження тексту, підпорядковані дії семантичних, морфологічних і граматичних законів, правилам викладу, загальній прагматиці мовлення. У аналізованому випадку цікавить саме зовнішнє оформлення думки з допомогою мовних засобів, що в науці отримали різні позначення: *граматичне конструювання* (О. О. Леонт'єв), *сміслова і граматична структура* (Т. В. Алутіна), *відбір лексичних одиниць та граматичних форм* (С. Д. Кацнельсон) для імпровізованого породження епічного фольклорного тексту. За нашою термінологією – це *текстово-образні універсалії*.

Фольклорне спілкування обов'язково передбачає наявність таких різновидів мовленнєвої діяльності, як сприйняття мовлення та слухання. І сприйняття, і слухання ґрунтуються на здатності, можливості, уміннях адресата використовувати мовні знання: знання мовного коду, його організації тощо, а відтак – інтерпретації повідомлення. У випадку творення текстів героїчного епосу ключову ознаку мовного коду формують текстово-образні універсалії – загальні місця, своєрідні фрейми – структури, що репрезентують стереотипні ситуації у свідомості індивіда і призначені для ідентифікації нової ситуації, що ґрунтується на ситуативному шаблоні; пор.: у думках *чисте поле*; у *чистому полі помирати*; у *чисте поле від'їжджати*; з *чистого поля виглядати*.

Текстово-образні універсалії реалізуються у функції засобів мовного коду і є складниками комунікативного акту, зокрема дискурсу – вербалізованої мовленнєво-мисленнєвої діяльності.

В узагальненій моделі мовної комунікації текстово-образні універсалії – різнорівневі системні мовні одиниці – постають як засоби мовного кодування інформації та засоби її передачі; більше того (якщо це фольклорна імпровізована комунікація) адресант повинен був володіти набором таких різнорівневих системних мовних одиниць, жанрово специфічних, тобто нормативних з погляду власне мовного, мовностилістичного, мовнокомпозиційного тощо впорядкування; у

результаті це давало можливість мовцеві (адресантові) в умовах конкретної імпровізованої фольклорної комунікації досягати відповідних інтенцій.

Очевидно, що мова, її структура, універсальні та етнічні її компоненти, також рівень володіння мовою, її стилістичними засобами тощо є найважливішими чинниками реалізації мовленнєвої інтенції адресанта. Текстово-образні універсалиї, що виступають різнорівневими мовноструктурними, мовностилістичними одиницями, побудованими за певними правилами і універсальними мовними моделями, зумовленими їхньою етнолінгвальною природою, кваліфікуємо як засоби, з допомогою яких досягається комунікативна інтенція в умовах фольклорної комунікації та здійснюється стратегія мовленнєвого (фольклорного) спілкування: при цьому текстово-образні універсалиї вже постають (реалізуються, використовуються, формуються) як композиційно-мовні форми, як стильові маркери. У результаті породжується (виникає) фольклорний дискурс із властивими йому мовностилістичними характеристиками.

Ефективне здійснення фольклорної імпровізованої комунікації (імпровізоване відтворення текстів народного героїчного епосу) неможливе без володіння і адресантом, і адресатом компетенціями: предметною, культурною, мовною і комунікативною. Насамперед цікавить мовна компетенція як знання учасниками комунікацій мови – правил, за якими формуються мовні конструкції, здійснюється їх трансформація з метою створення повідомлення. Для адресанта фольклорного тексту в умовах імпровізованого творення важливим є не тільки власне, володіння мовними засобами всіх їх рівнів, знання законів їхнього використання, а навіть більше того – знання мовноструктурних, мовнообразних текстотвірних жанрових законів і застосування їх у конкретній імпровізованій фольклорній ситуації. Іншими словами, тут важливими і основоположними виявляються знання та володіння *мовною* компетенцією, *жанровою (мовленнєвою)* компетенцією, *комунікативною* компетенцією.

Якісно, ефективно задовольнити потреби і наміри комунікантів фольклорної комунікації, що насамперед зорієнтована була на те, аби активувати естетичні почуття, викликати естетичну насолоду тощо, можна з допомогою засобів мовного коду (мови як єдиного джерела матеріалізації духовно-чуттєвого, мисленнєвого тощо досвіду), якими є текстово-образні універсалиї. Означені одиниці слугують засобами творення фольклорного дискурсу, зокрема, окремого його жанру – думового, також засобами, з допомогою яких здійснюється власне акт фольклорної комунікації (мовленнєвий акт).

Висновки. Отже, текстово-образна універсалія – когнітивно-психологічне ментальне утворення, втілене у відповідну мовну форму (модель), що функціонує в художньому (жанровому) континуумі, відбиваючи схематизований образ явища, людини, речі, ґрунтується на оцінній семантиці – типовій (взірцевій, еталонній) для певного класу явищ, речей і призначена для здійснення фольклорної комунікації (є мовним засобом (мовним кодом), що забезпечує збереження і слугує для передачі інформації).

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
 2. Беценко Т. П. Текстово-образні універсалії думового епосу: структура, семантика, функції / Т. П. Беценко. – Суми, 2008. – 400 с.
 3. Болотнова Н. С. Коммуникативные универсалии и их лексическое воплощение в художественном тексте / Н. С. Болотнова // Филологические науки. – 1992. – № 4 – С. 75–87.
 4. Венгранович М. Функционально-стилевая специфика фольклорного текста в аспекте экстралингвистической обусловленности / Марина А. Венгранович // Stylistyka. – 2005. – XIV. – С. 601–615.
 5. Дмитренко М. Жанрова специфіка українських народних дум / Микола Дмитренко // Дивослово. – 2008. – № 9. – С. 40–44.
 6. Іваницький А. І. Хрестоматія з українського музичного фольклору / А. І. Іваницький. – К. : Музична Україна, 2008. – С. 122.
 7. Украинские народные думы. – М. : Наука, 1972. – 600 с.
- Отримано 30.01.2013

Summary

Betcenko Tetiana. Text-shaped universals as a language means of folklore communication.

In the article a concept is considered text-vivid universalii – structural unit of dumovogo text. Grounded setting of analysable structures – as the communicative directed units – to be facilities (by components) of folk-lore communication.

Keywords: *text-vivid universaliiya, folk heroic epos, folk-lore communication.*

УДК 175

Ольга БОЙКО

ВПЛИВ СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ НА СФЕРУ ДОЗВІЛЛЯ

В статті розглядаються проблеми сучасного дозвілля, яке на відміну від традиційного трансформуються та набуває нових рис. Звернуто увагу на вплив сучасних соціокультурних тенденцій на сферу дозвілля. Аналіз цих тенденцій спирається на здобутки сучасних західних науковців. В статті показано, що сучасне дозвілля знаходиться під впливом глобалізаційних процесів яке, в свою чергу, все